

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Йигиталиева Мухлиса Ахадовна

ҚДПИ. Хорижий тиллар факультети ўқитувчиси

ОРНИТОНИМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МАЙДОНИ ВА УНИНГ ДУНЁ БИЛИШ ЖАРАЁНИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада орнитонимик лексик-семантик майдон таркибидаги лексемаларнинг вужудга келиши, миллий лисоний тасвирини яратишда орнитонимик лексик-семантик майдонга тегишли атамаларни бошқа номинацияларда фарқлаб олиш учун зарур бўлган компонентлар юзасидан назарий ёндашишлар тахлил қилинган.

Калит сўзлар: орнитономик, семантик, лексик, номинация, компонентлар.

Орнитонимлар семантикасига оид илмий адабиётларда айрим атамалар ва тушунчаларни қўллашда бир қатор чалкашликлар мавжуддир. Жумладан, баъзи ишларда “ семантик майдон “ ва лексик семантик гуруҳ терминлари ўзаро алмашилиб ишлатилади[1]. Қушлар номлари баъзан” семантик майдон “баъзи ҳолларда эса лексик “семантик гуруҳ “сифатида ажратилади.

Барчага маълумки, ҳар қандай тил лексикаси тизимли ташкил этилган. Тил бирликларини маълум гуруҳларга, қатламларга макро ва микротизимларга, синонимик қаторларга ва майдонларга ажратилиб тадқиқ қилиниши ҳозирги замон тилшунослигида кенг тус олган. Бизнингча, тил лексикасини тизимли тадқиқ қилишда семантик майдон назариясига таяниш энг самарали усуллардан биридир. Зеро, семантик майдон гуруҳлашнинг юқорида келтирилган барча турларига нисбатан кенг деаметрга эгадир[Степанов1998:438-440].

Чет тилининг луғат таркибини ўрганишда, айниқса, маълум бир тилнинг айти бир даврдаги лексикасини ўзлаштиришда қиёслаш методига мурожат қилмай иложи йўқ. Тилларни қиёсий тадқиқ қилишда биз турли ёндашувларга таянамиз. Зеро, ” тил мураккаб, серқирра ва аспекти ходисадир”[Кодухов 1979:14]. Тилларни қиёсий ўрганишда майдон нуқтаи назардан, назарий жихатдан ёндашиш жуда муҳимдир. [Юсупов 2007:37-48].

Майдон концепцияси дастлаб, И.Трир[Юсупов 2007:38] томонидан таклиф қилинган бўлиб, кейинчалик Г.Ипсен, В.Порциг, Л.Вейсгербер, К.Ройнинг, А.Л.Кребберг, Е.А.Найда , О.Духачек, Э.Косериу ва бошқа тилшунос олимлар майдон тушунчасининг турли жихатларини таҳлил қилганлар.Майдон тушунчасига асосланиб қилинган дастлабки ишларда тилда катта аҳамиятга эга бўлган тил бирликлари ўрганилган. Ҳозирда эса кичик, муҳим аҳамият касб этмайдиган тил бирликлари ҳам майдон концепциясига таянган ҳолда ўрганилмоқда.

Тиллар назариясини қиёсий тадқиқ қилишда майдоний ёндашув қанчалик самарали эканлигини таниқли тилшунос олимлар Е.В. Гулыга, Е. И. Шендельс, А.В. Бондарко , З.А. Макаева, Г. С. Щур, А.Я. Шайкевич, Г. Ипсен, Ю.Н. Карауловлар, Н.И. Филичева ва М.И.Расуловани ишларида кўриш мумкин.

Биз қуйида айрим лингвистик майдонларни кўриб чиқамиз.

Майдон концепцияси асосчиси И.Трирнинг фикрига кўра тушунчалар дунёси турли тушунчалар майдонига бирлашади. [Юсупов 2007].Тилда ўзгариш содир бўлиши билан бирга,майдон қайта бўлиниши ҳисобига майдон структураси ҳам ўзгаради.И. Трирнинг майдон концепцияси Л.Вайсгербернинг майдон концепциясига мос келади. Л.Вайсгербернинг назариясига кўра одамзод дунёқароши фақат майдон орқали аниқланади, майдон эса ўзида тилнинг бир қисмини намоён қилади. Майдонлар бир ўлчамли ёки кўп ўлчамли бўлиши мумкин. Кўп ўлчамли майдонда эса икки ёки ундан кўп оятлар жамланади. Тилшунослар фикрига кўра, майдон ичидаги нуқтаи-назарлар сонини аниқлаш методикаси семалар таҳлилига яқиндир.

Тушунча майдони концепциясини муҳокама қилиш натижасида семантик майдон концепцияси вужудга келди.

Семантик майдон термини Г.Ипсен томонидан илмий истеъмолга киритилган. Олим семантик майдон деб умумий маънога эга сўзлар мажмуини тушунган. Ипсен фикрича семантик майдонга қирувчи сўзлар фақат битта сўз туркумига доир ва умумий маънога эга сўзлар бўлиши шарт [Ипсен].

Синтактик майдон концепцияси В.Порциг томонидан илгари сурилган.В.Порциг синтактик майдон деб турли сўзларнинг бир-бирлари билан бирикиб синтактик муносабат ифодалай олишини тушунган Масалан: Субъект-предикатив бирикиши қуш ва сайрамоқ сўзлари бирикиб субъект –предикатив муносабатни ифодалайди: қуш сайрайди. Н.И Филичева синтактик майдон деб объектив борлиқни акс эттирувчи умумий синтактик маънога эга бўлган синтактик қолиплар йиғиндисини тушунади. Синтактик майдонда марказ-периферия муносабатлари мавжуд бўлади (Филичева 1977: 15-18)

Шарль Балли ассоциатив майдон концепциясини яравтувчиси ҳисобланади. Ассоциатив майдон замирида тил эгаси онгида муайян сўзга алоқадор бўлган сўзлар

гурухини тушунади . Масалан :бургут сўзи онгда тоғлар йиртқич, мағрурлик қушлар шоҳи ва ҳоказоларни эсга туширади.

Тилшуносликда грамматик майдон концепцияси В.Г Адмони томонидан илгари сурилган [Адмони 1964 :49]. В.Г. Адмони фикрига кўра грамматик бирликда марказ ва периферияга эса иккинчи даражали воситаларни акс эттирувчи воситалар, периферияни эса иккинчи даражали воситаларни акс эттирувчи воситалар ҳосил қилади . [Адмони 1964].

Функционал – семантик майдонконцепцияси А. В. Бондаркога тегишли бўлиб, у комплекс категориядир. У бир маънони ифодаловчи турли сатхлардаги бирликлар тизимидир. Функционал – семантик категорияда маъно ва ифода плани мавжуддир. Ифода плани тилнинг турли сатхларга (морфологик, синтактик, сўз ясовчи, лексик) дахлдор бўлган тил воситаларини ҳосил қилади. Одатда функционал –семантик майдонда ядро ва периферия мавжуд бўлади. А.В.Бондарконинг фикрича функционал –семантик майдон компонентлари орасида морфологик категория мавжуд бўлса, у ҳолда у ядро бўлиши лозим. Функционал – семантик майдоннинг минимал элементи функционал- семантик микромайдондир [Бондарко 1984: 102].

Бу микромайдонда ҳам ифода плани мавжуддир. Микромайдонлар қатори фон ва спецификатордан ташкил топган тузилишга эга Фон микромайдоннинг семантик асоси бўлиб, у бир неча микромайдонларни бирлаштиради. Спецификатор эса фон ифодалаган маънони аниқлаштиради ва тўлдиради . Фон бир неча майдонларни бирлаштирилганлиги туфайли интеграл характерга эгадир, спецификатор эса бир микромайдонни иккинчисига қарши қўйиб, дифференциатор вазифасини ўтайди. А.В.Бондарко ўзининг функционал – семантик концепцияси тилларини қиёслашда жуда кенг қўлланади деган фикрни илгари суради.

Юқорида таъкидланганидек, тилларни назарий жихатдан қиёслаб ўрганишда майдон концепцияси жуда аҳамиятли ва самаралидир. Ҳар қандай тилнинг лексик структураси лексик категориялар иерархиясини ташкил қилади [Расулова 1996]. Орнитонимлар тилнинг лексик қатламига дахлдор эканлигини ҳисобга олиб, Г. Ипсеннинг семантик майдон концепциясига таянган ҳолда, қушлар номлари бир лексик - семантик майдонни ташкил этади деган хулосага келдик ва ушбу бўлим номини орнитонимик лексик семантик майдон ва унинг таркиби деб номладик.

Орнитонимик лексик- семантик майдон таркибидаги лексемаларнинг вужудга келиши ибтидоий жамоа давридаги меҳнат фаолиятига бевосита алоқадордир. Бу майдон таркибидаги тил бирликларининг шу қадар узоқ даврлардан бери ўз қимматини йўқотмаганлигига сабаб, уларнинг семантик структурасини кўп тармоқлигида , яъни иккиламчи, кўчма маънолар юзага чиқишига бўлган мойилликнинг кўплигидадир. С.Г. Ватлецовнинг таъкидлашича орнитонимлардан бошқа воқеа ҳодисаларни ифодалашучун фойдаланиш моддий борликдаги объектларни номлаш жараёни яъни номинация жараёни билан узвий боғлиқдир. [Ватлецов 2001: 10]. Орнитонимик лексик- семантик майдоннинг ўзига хос жихати шундаки, унинг таркиб доираси сезиларли даражада кенгдир. Орнитонимик лексиксемантик майдон таркибига кирувчи бирликларнинг луғавий изохида қуш лексемасидан ташқари парранда, қанотлилар, жонзод каби архисемалар ҳам учраши мумкин. Бу ўз ўрнида орнитонимик лексик-семантик майдонга тегишли номинацияларни бошқа номинацияларда фарқлаб олиш учун зарур бўлган компонентлардир. Орнитонимик лексик семантик майдон таркибини аниқлаш учун жуда қийин масала. Дунёдаги

барча қушларнинг сони ёки уларнинг неча тури борлиги ҳақидаги аниқ факт ҳеч кимга маълум эмас. Бунинг сабабини зоологлар йилдан – йилга янги турдаги ҳайвон пайдо бўлади дея эътироф этмоқдалар. Шу кунгача олимлар томонидан ҳайвонларнинг тахминан 1.2 миллион тури мавжудлиги аниқланган. Бундан тахминан 1 миллион хашоратлардир. Балиқларнинг 21.000 тури, қушларнинг 9700 тури, судралиб юривчи ҳайвонларнинг 6.500 тури. Ҳам сувда ҳам қуруқликда яшовчи ҳайвонларнинг 4.000 тури, ва сут эмизувчиларнинг 4.500 тури мавжуд. [The world book Encyclopedia Volume A, 1:468-469]. Ҳайвонларни гуруҳларга ажратишда уларнинг қаерда (яъни сувда, қуруқликда ҳам сувда ҳам қўруқликда) яшаши, оёқлари сони (икки оёқли ёки тўрт оёқли), ҳаракатланиш усули (учиши, юриши, судралиб юриши) каби омилларга эътибор берилади. Бундан ташқари мазкур жонзотлар иссиқ қонли ва совуқ қонли умуртқали, умуртқасиз ҳайвонлар гуруҳларига ҳам бўлинади. Орнитонимларни илмий жиҳатдан қариндошлигини ҳисобга олиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда уларнинг аجدодлари билан бир ҳил бўлган ёки ўхшаш хусусиятлари жамланади ва шунга қараб гуруҳланади.

Биз орнитонимик лексик-семантик майдон ва унинг таркибини аниқлашда компонент таҳлил методидан фойдаландик. Луғавий изоҳида парранда, қуш жонзод каби архисемалардан бири, йиртқич, ёввойи хонакилаштирилган каби интеграл семалар ва фарқловчи семалар ҳамда эркак урғочи каби изоҳлар бўлган барча лексик бирликларни орнитонимик лексик семантик майдон таркибига қўшидик. Орнитонимик лексик-семантик майдон таркибига кирувчи сўзларни макро- ва микромайдонларга ажратдик. Таҳлил қилинган қушлар номлари макромайдони қуйидагича:

1. Хонакилаштирилган қушлар номлари
2. Ёввойи қушлар номлари
3. Сув қушлари номлари
4. Афсонавий қушлар номлари.
5. Йиртқич қушлар номлари.

Ҳар бир макромайдон бир неча микромайдонлардан ташкил топган. Масалан, хонакилаштирилган қушлар номларини англатувчи лексик-семантик макромайдони ўз навбатида қуйидаги микромайдонларга бўлинади.

Парранда номлари (hen, cock, poultry avifauna, barnyard fowl, товуқ хўроз, курка, ғоз);

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки орнитонимлар кўчмамаъноларига алоқадор бўлганлиги сабабли, орнитонимик лексик – семантик майдоннинг ички таснифида асосан орнитонимларнинг ёввойи ёки хонакилаштирилган эканлигига эътибор беришни афзал билдик. Чунки, мазкур тадқиқотнинг асосий вазифаси айнан қайси орнитонимлар урғочи ёки эркак тавсифини беришда кўпроқ этишини илмий нуқтаи назардан аслаб беришдир. Орнитонимларнинг одамларга қанчалик яқин яшаши, уларнинг инсонни тавсифида шунчалик кенг ишлатилишидан дарак беради. Масалан, чумчуқ ёки олақанот орнитонимларнинг кўчма маънолари мавжуд эмас. Аммо, бургут, читтак, товуқ хўроз товус каби хонакилаштирилган ва хонакилаштирилмаган паррандалар узуал кўчма маънога эга орнитонимлардир.

Орнитонимлар ҳар бир халқ тили ёрдамида дунёнинг миллий лисоний тасвирини яратишда муҳим роль ўйнайди.

Бундай ҳолат оламнинг лисоний манзарасини концептуал манзарага бўйсунганини англатади. Шу тарзда оламнинг лисоний манзараси ном бериш фаолиятида яратилади, концептуал ва лисоний олам манзарасини ўрганиш когнитив ёндашувини амалга оширади.

Билишнинг асосий жараёнларидан бири концептуаллаштириш бўлиб, бу- билиш натижаларини билим бирликлари –концептлар кўринишида ажратиш англаш ва мустахкамлашдир. Кўринадики, инсон мулоқот жараёнида, предмет ва ҳодисаларга ном беришда оламни билиш жараёнида концептуаллаштирилган билимга таянади. Концептуаллаштириш – бу қабул қилинувчи маълумотни тушуниш, объектлар ва ҳодисаларнинг ақлий қурулиши бу олам ҳақидаги баъзи ғояларни концептлар ҳолида шаклланишига олиб келади, масалан, уй, вақт, макон, абадийлик, ҳаракат ва бошқалар. Ушбу концептларнинг асосий қисми аниқ сўзларнинг маънолари билан тилда ўрганилади, бу эса олинган билимларнинг сақланишини авлоддан – авлодга узатилишини таъминлайди. [Кубрякова Е.С.,]Демьянков В.,31997 ;].

Концептуаллаштириш билиш фаолияти ҳисобланад, аммо якуний натижаси ва мақсадига кўра фарқланади. Концептуаллаштириш жараёни инсон тажрибаси, билим тузилмаларининг минимал мохиятли бирликларини категорияларга бирлаштиришга қаратилган ва таснифлаш жараёни ўхшаш ёки ўхшаш бирликларни категорияларга бирлаштиришга қаратилган. Концептуаллаштиришнинг мақсади : янги концептуал хусусиятларни аниқлаш орқали олам, унинг объектлари, ҳодисалари, хусусиятлари шахснинг ўзи субъект ҳамда объект сифатида олам ҳақидаги билимларни тўплашдан иборатдир. Концептуаллаштириш – объектив олам ҳақидаги умумий билим сифатида барча объектлар, ҳодисалар ва уларнинг хусусиятларидир. Таҳлил объекти эса мазкур концептни намоёниш этувчи барча тил бирликлари ҳисобланади. Адресатга мулоқот жараёнида фикрни етказиб бериш учун лисоний воситалар ёрдамида билим бирликлари танланади(индивидуал билимнинг натижаси).

Табийки, юқорида номи зикр этилган ва этилмаган омиллар бир тил ёрдамида оламни кўриш, билиш ва лисоний тасвирни яратишда турлича маҳсулот яратишга олибкелади. Ўсимлик, қушлар ва ҳайвонот номларининг турли халқлар томонидан турлича берилишининг ўзи фикримизнинг тасдиғи ҳисобланади. Мисол учун пичоқтиш – “пичоқтиш жағлардаги яхлит пластинкачадан иборат тишлари билан денгиз кирписи, моллюска каби ўлжаларини тошлардан узиб, кесиб олади”ган балиқ тури. Инглиз тилида бу балиқ knifejaw (knife – пичоқ jaw-жағ) деб номланишини боиси мазкур балиқнинг жағ қисмининг пичоқ шаклида эканлигидир.

Тилда сўзлашувчилар томонидан турли номлар берилиши ва нарсаларни номлашда турли белгиларнинг доминант белги қилиб олишга боғлиқлигини таҳлил қилиш номинация ҳодисаси ва унинг атрофидаги ҳамда унга боғлиқ ҳодисаларни ўрганишни тақозо этади.

Демак, номлаш категоризация ва концептуализацияда сўзловчининг объектга, борлиққа муносабатига боғлиқ экан.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля [Текст] / Ю.Н. Караулов // Филологические науки. 1972. – № 1. – С. 57-68.
2. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. М. 2003.

3. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М.; Л., 1964.– С. 87-92.
4. Кодухов В.И. Общее языкознание. М. 1979. С.20-25; С.202-281.
5. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. Ташкент: Фан, 2007. — 127 с.
6. **С.Г. Ватлецов – 2001** Систематика зооморфной лексики и ее англо-русская эквивалентность
7. The world book Encyclopedia Volume A, 1: 468-469.